

Bolgár Dániel **Asszimiláció a térben**

Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására

JELEN ÍRÁS¹ GONDOLATAI két olyan fogalom körül forognak, melyek használata és az ezekhez kapcsolódó jelenségek vizsgálata külön-külön a történettudományban teljesen bevettnek számít, egymással való viszonyuk mégsem merül fel probléma gyanánt. Ez a két fogalom az asszimiláció és a térbeliség. Pedig amennyiben az asszimilációt egy etnikai identitás másik etnikai identitással való felváltásaként definiáljuk – márpedig a honi asszimilációs diskurzus szokott formájában éppen így jár el² – akkor végbemenetelének értelemszerű feltétele az asszimilálandónak és az asszimilálónak valamelyes érintkezése. E kontaktusoknak pedig komoly hányada fizikai együtt-, pontosabban közellétet igényel, ilyenformán az asszimilációnak egyik döntő tényezője kell legyen a térbeliség.

Ha pedig így áll, akkor nem érdemes megkerülni a kérdést: miben áll asszimiláció és tér viszonya? Mivel azonban semmilyen bevett vagy legalábbis könnyen hozzáférhető elmélet nem állt rendelkezésünkre a két jelenség kapcsolatáról, figyelmünk az empiria helyett egy olyan – történeti megközelítésű – teoretikus előzmény felé fordult, mely eligazítást ígér a témában, illetve olvasható eligazítás gyanánt is. Célunk itt ezen elgondolás elemzése és kritizálása lesz: az egykori neves történész, Szabó István felfogásával fogunk behatóbban foglalkozni.³ Szabó asszimilációs teóriája az asszimiláció soktényezős magyarázatát adja, és a térbeliség fogalmával a tényezőknek csak egy része fedhető le. Annak ellenére azonban, hogy e dolgozat az elméletnek csak egyetlen szelétét

1 Gondolataim kritizálásáért elsősorban – és nem csak ezért – mesteremnek, Benda Gyulának, valamint Kovács Évának és a Történeti Kollégium közösségének vagyok hálás.

2 Álláspontomat erről bővebben szakdolgozatomban fejtem ki (BOLGÁR, 2005a.).

3 Szabó történetírásának átfogó bemutatásához lásd FÜR, 1976.; OROSZ, 1982. Újabbban Erős Vilmos több tanulmányban foglalkozott vele (ERŐS, 2000a. 121–135.; ERŐS, 2002.; ERŐS, 2005a.; ERŐS, 2005b. – Utóbbi írásáról kritikai megjegyzéseimet közlöm: BOLGÁR, 2006a.). Szabó „proto-társadalomtörténészként” való értelmezésére lásd FARAGÓ, 1999. 299–300.; 303–304.

kívánja taglalni (csakis az úgymond természetes asszimiláció térbeli vetületeit), ezzel – mint látni fogjuk – mégis annak magjához igyekszünk közelebb férközni.

A központi kérdés egy empirikus társadalomtörténeti vizsgálat mentén merült fel, és úgy vélem, hogy a megoldására tett erőfeszítések magának az empirikus kutatásnak behatóbb ismertetése nélkül is valamelyes relevanciával bírhatnak már csak azért is, mert reményem szerint e tanulmány valamicskét hozzájárul ahhoz, hogy kritikai vizsgálódás tárgyává tegyünk a magyar történetírás egy elhalt/elhallgatott irányzatát, a népiségtörténetet. Nem lényegtelen problémáról van szó tekintve, hogy ez a magyarországi társadalomtörténetírás „emlékezetének” egyik, ha nem a legfontosabb feldolgozatlan élménye: a társadalomtörténészek saját előképüket is látják a népiségtörténetben, és közben távolságot is tartanak tőle, hangsúlyozzák a fogalmi különbségeket, mondhatni félelmet kelt bennük az emlék felidézése.⁴ Ez a tanulmány arra (is) vállalkozik, hogy egyetlen kérdés, tér és asszimiláció viszonya tekintetében megküzdjön e nyomasztó örökséggel, megtartsa a megtartandót, vagy inkább hasznosítsa a hasznosíthatót.

Az érthetőség érdekében azonban mindenképpen szükség van arra, hogy röviden bevezessük az olvasót a kiinduló pontot képező empirikus kutatásba. A szóban forgó vizsgálat a gyöngyösi gimnazisták társadalmának térbeli, pontosabban lakóhelyi viszonyrendszerét tárgyalta 1938 és 1948 között, különös tekintettel a zsidók asszimilációjára. A kutatás során a gimnazisták lakóhelyi eloszlását vizsgáltam meg három különböző léptékű térképen. Az egyiket a várost kerületekre bontva fogtam fel, és ezekbe soroltam be a diákokat, a másodikon minden telket külön jelöltem, végül utcánként vontam össze a tanulókat.⁵ Ezen a ponton, a földabroszok értelmezésekor vált szükségessé elővenni Szabó István életművét.

Határozzuk meg végre közelebbről a megfejtendő rejtvényt és szövegeket. Kérdésünk az, hogy vajon van-e összefüggés asszimiláció és a társadalom fizikai térbeli elrendeződése, az etnikumok fizikai távolságai között, és ha igen, milyen? Másként szólva: mennyiben függ össze az asszimiláció jelenségével a „hol vagyok?” kérdésre adott válasz. Jómagam Szabó István némely munkáját találtam alkalmas eszköznek a megoldáshoz, mert ezek nemcsak komolyan számot vetnek a térbeli viszonyok jelentőségével, de egyben az asszimilációról

4 Lásd BENDA, 2006. 77.; HALMOS, 2003a. 84., BOLGÁR, 2006b. – A társadalomtörténet és népiségtörténet közötti hasonlóságokra például GYÁNI, 1993. 20–21.; a fogalmi összeegyeztethetlenséget hangsúlyozza GRANASZTÓI, 2004. 353. (aki csak általában két világháború közötti magyar társadalomtörténet-írásról beszél, de minden bizonnyal a népiségtörténetre gondol).

5 Lásd BOLGÁR, 2006c.

társadalmi folyamatként beszélnek,⁶ és történetiek is: alapszövegünk *A magyarság életrajza*,⁷ illetve egy, az előbbihez számtalan ponton kötődő tanulmány, tovább finomított érveléssel: *Az asszimiláció a magyarság történetében*,⁸ időben az utolsó pedig az 1943-ban a *Revue d'Histoire Comparée*-ben megjelent dolgozat (pontosabban annak Erős Vilmos által rekonstruált, *A magyar asszimiláció* című kéziratát vettük figyelembe),⁹ valamint néhány más írás, ahol szerzőnk érintette e témakört.

A gondolatmenet forrásai

Mindenekelőtt arra kell kitérnünk, honnan eredtek Szabó István nézeti a térbeliség és asszimiláció összekapcsolásáról és összekapcsolandóságáról. A tér problémájának megjelenése – nézetünk szerint – szoros összefüggésben van azzal a történetírói programmal, melyet Szabó itt tárgyalt munkáiban magára vállalt, vagyis a népiségtörténettel.¹⁰

A programadó alak, Mályusz Elemér a népiséget és annak kutatását sokkal szélesebb értelemben definiálta, mint azt Szabó István – vagy bárki más – kiteljesítette. Ennek ellenére Szabó mégis Mályusz (rész)tervének megvalósítója (noha természetesen szó sincs közöttük valamiféle mester–tanítvány, ezáltal alá–fölelendeltségi viszonyról),¹¹ hiszen utóbbi *A népiség történetében* megfogalmazott egy minimális, kezdeti célt is, amely egyébiránt Mályusz közvetlen politikai törekvésének – azaz Trianon majdani revízióját, valamint a magyar

6 Egyetértek tehát GYÁNI, 1993. 20–21. fejtegetésével, minek során amellet érvel, hogy Szabó asszimilációs elgondolásának alapvető vonása a társadalomtörténeti kiindulásban rejlik. Ezt elismeri ERŐS, 2005b. 102–104.; 109. is, ám Gyánival ellentétben és Szekfűhöz képest ezt nem tekinti novumnak. Ugyanakkor a Szabóhoz Erős szerint is igen közel álló mályuszi népiségtörténet kapcsán éppen maga ERŐS, 1995. 286. emeli ki, hogy az „az államközpontú szellemi történet talán legnagyobb kihívása volt a két világháború közötti időszakban”, és „a mai társadalomtörténet-írás előzményei között különleges hely illeti meg”.

7 SZABÓ, [1941]a. különösen az utolsó fejezet (218–245).

8 SZABÓ, 1942.

9 SZABÓ, 2005a.

10 Mindenesre GUNST, 2000. 241. tagadja a mályuszi és szabói történetírás egyaránt népiségtörténeti mivoltát, amit számomra meggyőzően cáfol ERŐS, 2005b. 110. arra alapozva, hogy Szabó és Mályusz nemzetfogalma lényegében egybevágó.

11 SZABÓ, 2005b. 166. Mályuszt dicsérorai szinte vallomásként is felfoghatók a két történet népiségtörténetben kiteljesedett szellemi rokonságáról.

kisebbségek védelmét alátámasztó tudományos alapanyag kitermelésének¹² – leginkább megfelelt: „Magyarország... népesedés- és nemzetiségtörténetének” elkészítését tartotta az első feladatnak. Mit kell ezen értenünk? „*Ez a seregszemle ugyanitt adatszerűen feltárná, hogy... hol pusztult el a magyarság, hová és mikor telepedett be idegen eredetű lakosság s ugyanez felvilágosítást nyújtana, hogy... hogyan változtak a nyelvhatárok s hol és időnként milyen számú magyar eredetű népesség élt.*”¹³ Később hozzáteszi, hogy még ebben a korai szakaszban feltárandók a magyar és más népek közötti kölcsönhatások.¹⁴

Mínta csak *A magyarság életrajzának* témavázlatát olvasnánk, hiszen a „hol”, „hová”, „mikor” és a „határ” kifejezések váltak a megvalósult nemzetiségtörténet¹⁵ alapfogalmaivá is. A népek és a tér, pontosabban terület viszonyának, földrajzának történetét kapjuk. Szabó talán leggyakrabban alkalmazott fordulataát felhasználva: a „népi vonalak” történetét. Az etnikumok közötti kapcsolatok Szabó Istvánnál – mint látni fogjuk – mindent átható földrajzi megjelenítése tehát már Mályusznál készen állt (aki ezt melleleg Trianontól „kapta”, vagy talán tudománypolitikai megfontolásokból egyelőre erre a forrásra hivatkozott, hiszen később a néptalaj terminus recipiálásakor nyíltan megvallotta a német tudományból való kölcsönzést).¹⁶

Az alapmegfontolás, a gondolatmenet váza tehát mályuszi eredetű. Mályusz programja azonban tartalmaz két összeegyeztethetetlen fogalmat: a nép vagy kifejlett formájában a népi nemzet koncepcióját az egyik oldalon, az aszimilációét a másikon. Egyfelől itt találjuk tehát a német *Volkstumskundétól*

12 Előbbire példa MÁLYUSZ, 1932. 237–248., míg utóbbi oldalát az elképzelésnek MÁLYUSZ, 1994. 22–31. hangsúlyozza. – ERŐS, 2000. 78.; 90. Mályusz politikai szándékainak ugyan ezen oldalait emeli ki hasonló fontossági sorrendben. Mályusz további politikai arculatairól, azaz antiszemita és németellenes érveléseiről itt nem szólunk, lévén ezek szempontunkból, tehát a térbeliség látószögéből érdektelenek.

13 MÁLYUSZ, 1932. 266.

14 MÁLYUSZ, 1932. 267.

15 E kifejezés történeti alkalmazásának históriája kissé kalandos, mert ugyan – mint idéztük – Mályusz ezt hirdeti meg programként, de súlyos ellentmondásba keveredik önmagával, amikor ugyanennek a tanulmánynak az elején kifejti, hogy a nemzetiség nem tárgya a népiségtörténetnek, sőt a népiséget („egy egész nép *öntudatlan* élete és kulturális [sic!] tevékenysége”) éppen a nemzetiséggel („egy... nép *tudatos* szellemi és politikai törekvéseinek s céljainak összessége”) szembeállítva definiálja (MÁLYUSZ, 1932. 240.). Ugyanakkor Szabó saját *Ugocsa megyéjét* nemzetiségtörténetnek nevezte (SZABÓ, 1994. 7.), sőt az e munkát és az egész irányzatot egyszerre ismertető WELLMANN, 1937. felváltva használta mindkét megnevezést.

16 MÁLYUSZ, 2002. 13–15.

átvett nép, népiség fogalmat,¹⁷ mely kétségkívül a vérségi leszármazási egyöntetűséget tekinti a közösség cementjének.¹⁸ Másfelől Mályusz már a kezdetkor par excellence népiségtörténeti témának kiáltja ki a népiség „*más népek beolvadásával bekövetkező... változásait*”.¹⁹ Márpedig a nép vérségi leszármazási egysége értelemszerűen megbomlik, ha közben más népeket asszimilál. Szabó népiségtörténeti munkái, de különösen az újabban *A magyar asszimiláció* címmel közreadott tanulmány²⁰ értelmezhető úgy is, mint amelyek azt célozzák, hogy az irányzat szembenézzen ezzel az ellentmondással. Ennek érdekében Szabó időlegesen fogalmilag megkettőzi a népi nemzetet, és megalkot egy teljességgel történelem nélküli, mert időben változatlan, tisztán – saját kifejezését használva – vérségit; valamint egy attól – konceptuálisan – tökéletesen elszakadó tudatit,²¹ melyet (sőt kifejezetten ennek térbeli határát) az asszimiláció jelensége folyamatosan újradefiniál. Szabó tehát az asszimiláció történetét kívánja feltárni, hogy végül a kapott képletet összevethesse a vérségi kötelék állandóságával. Ehhez azonban teljesen újszerű elméleti apparátusra volt szüksége, amelyet nem recipiálhatott a *völkisch* német tudományosságból. Rendelkezésre állt viszont egy másik gondolkodási hagyomány: Szabó számos döntő jelentőségű elemet a jobb híján 19. századi magyar „asszimilátoroknak” nevezhető közíróktól, politikusoktól kölcsönzött, ami igen furcsa körülmény, mivel Szabó a lehető legelítélőbb hangon nyilatkozik ezek felfogásáról, a 19. századi beolvadási folyamatokról kialakított álláspontját voltaképp ezzel az iránnyal szemben fejtí ki.²²

Szabó különös gondot fordít ezen belül is Beksics Gusztáv álláspontjának válaszására és cáfolatára.²³ Adódik tehát a kérdés, vajon mennyire hatottak Beksics nézetei Szabó asszimiláció felfogásának térbeli vetületére? Itt csak felsorolásszerűen adjuk meg azokat az asszimilációhoz kötődő elemeket, melyek már Beksics – térbeliségre erősen építő – munkáiban megtalálhatók voltak, és amelyek Szabónál döntő tényezővé növekedtek. Ezek a következők: a térben

17 Bár utólag Mályusz tagadta, hogy német mintára alkotta volna meg a népiségtörténet nevezéktanát. – MÁLYUSZ, 1994. 9.

18 SZABÓ, 2005a. 40.

19 MÁLYUSZ, 1932. 240. Lásd még MÁLYUSZ, 1994. 43.

20 SZABÓ, 2005a.

21 Itt újabb példáját látjuk annak, hogy némi fogalmi és képzavarért a népiségtörténetnek nem kellett a szomszédba mennie: míg Mályusz a népet *öntudatlanként* definiálja a tudatos nemzetiséghez (MÁLYUSZ, 1932. 240.), addig Szabó a népi közösséget a néphez való tartozás *tudata* által megteremtettként határozza meg (SZABÓ, 2005a. 11.).

22 Ez az irányzat kerül majd a mesterséges asszimiláció szorgalmazójának szerepébe.

23 SZABÓ, [1941]. 222–224.; SZABÓ, 2005a. 54–55. – Beksicssel kapcsolatos gondolataihoz lásd még SZABÓ, 2005b. 152–153.

összefüggő nemzetiségi tömbök ellenálló ereje az asszimilálódással szemben; a szigetszerű térbeli etnikai képződmények szükségszerű felszámolódása; a városok meghatározó jellege az asszimiláció folyamatában (Beksicsnek ez valószínűleg vészőparipája); a Kárpát-medencei etnikai határok évezredes változatlanlansága.²⁴ Noha ezek sarkalatos pontok lesznek Szabó István nézeteiben is, mégsem mondhatjuk, hogy a történettudós csupán epigon, ne adj’ isten az eredetét kifordítva visszaadó utánzó lenne, mert egy alapvető különbség mégis van Beksics és Szabó között: Beksics elsősorban nem megismerni kíván, hanem programot nyújtani, éppen ezért módszerére sem annyira az elemzés és a történetiség, mint amennyire a posztulálás, az időtlen törvényszerűségek gyakori felemlítése jellemző.²⁵ Ennek megfelelően nála az elemek a politikai program és rezon szerint szerveződnek rendszerbe, míg Szabónál az eredetileg esetleges elemek tudományos teória komponenseiként nyerik el értelmüket.

Asszimiláció a térben Szabó István szerint

Mielőtt magára a Szabó István-féle elképzelésre térhetnénk, még mindig van egy apró előzetes feladatunk: egyelőre a tér szóba hozása nélkül kell vázolnunk az asszimiláció történetének historikusunk által használt fogalmi keretét. Szabó István szerint kétféle asszimiláció létezik: az egyik autonóm társadalmi jelenség, míg a másik hatalmi akaratból történik. Vagy, hogy saját szavait használjuk: megkülönböztetendő egymástól a „természetes erőkre hagyott”, illetve a „mesterséges eszközökkel tudatosan támogatott” beolvadás.²⁶ Utóbbi programja szerinte így hangzott: „az ország nem magyar népeit egyedül a magyar nyelv terjesztésével óhajtották magyarrá tenni”. A pusztai nyelvcsere (pláne ha központilag irányított és erőszakolt volt) azonban nem jelenthetett változást a „lelkiségben”, a „tudatban”, következésképpen nem is járt új „népiséggel”,

24 BEKSICS, 1883. 19–36.; 59–66.; BEKSICS, 1892. 286–287.; 292.; 309–312.; BEKSICS, 1895. 201–215.

25 Példának okán a város kapcsán „megtudjuk”, hogy „feltétlenül azé a fajé az állam, amelyiké a város, vagyis a kultúra. Ez fog uralkodni, ennek nyelve lesz az állam nyelvové is. Vele nem képesek versenyezni ama fajok, melyeknek nincs városuk, vagyis kultúrájuk” (BEKSICS, 1892. 311.).

26 SZABÓ, 1942. 34. – Korai, tehát 30-as évekbeli népiségtörténeti munkáiban Szabó még nem beszélt asszimilációról (SZABÓ, 1994.; SZABÓ, 1937.), illetve – ha nem tévedek – csak egy ízben használta a szót, de ebben az esetben is lehetséges egy olyan értelmezés, hogy azt csak 19–20. századi jelenségnek tartotta, és éppen a mesterséges folyamatra értette (SZABÓ, 1994. 101.). A 40-es években azonban már a honfoglalás időszakára is alkalmazta a terminust, és ettől fogva mindkét jelentéstartalmat figyelembe vette (SZABÓ, [1941].).

márpedig Szabó az asszimilációt éppen új népiség kialakulásaként határozza meg.²⁷ Ilyenformán a mesterséges asszimiláció per definitionem nem is asszimiláció, vagy ahogy történetírónk némiképp gunyorosan fogalmaz: a mesterséges asszimiláció eredménye a „*grammatikailag*» *egységes Magyarország*”.²⁸ Mindebből nyilvánvaló, hogy a mesterséges asszimiláció elsődleges tulajdonsága voltaképpen nemlétezése, ez egy ostromozandó illúzió csupán, mely csak „*felületes és merőben külsőséges*” magyarosodást eredményezett.²⁹ Az igazi beolvadás tehát a természetes erőkre hagyott típus, ezért figyelmünket a továbbiakban ennek mechanizmusára kell fordítanunk.³⁰

Mielőtt rátérnénk a természetes asszimiláció taglalására, jegyezzük meg, hogy mindkét típusnak vannak bizonyos befolyásoló tényezői. A mesterséges változatnál már említettük a legfőbb tényezőt, az iskolapolitikát. A természetes erőkre hagyott asszimilációra ható erők a következők: a társadalmi életforma (értsd: a nemesi és a paraszti társadalom vonzó, illetve taszító ereje); a vallás közössége vagy különbözősége; az életmód (tulajdonképpen a foglalkozás) eltérése vagy egybeesése; sajátos politikai formáció (példának okán egy népcsoport kiváltsága gátolja az asszimilációt); végül azok a hatások, melyeket már a térbeliséghez kell sorolnunk, így az adott nép „tömege”, tehát mennyisége; illetőleg ennek a tömegnek zárt tömbben avagy tagoltan való elhelyezkedése; valamint a településtípus eltérítő ereje.³¹ Bár a természetes asszimiláció rendre

27 SZABÓ, 1942. 33.

28 SZABÓ, [1941]a. 219–229.; SZABÓ 1942. 40–44. – Ugyanerről van szó – hasonlóképpen provokatív megfogalmazásban – KÖVÉR, 2003. 228.-on, ahol a „*statistikai asszimiláció*” (az idézőjel Kövér Györgytől) kifejezést találjuk, csak itt a megközelítés a népszámlálások felől történik és nem az iskolapolitika irányából.

29 Az idézet nem Szabótól, hanem a *Három nemzedékből* való, de teljesen helytálló itt: Szabónak a mesterséges asszimilációról kialakított álláspontja ugyanis semmiben sem különbözik az említett könyv zsidó asszimilációról vallott nézetétől. – SZEKFÜ, 1989. 331.

30 Megtévesztő lehet, hogy éppen a mi érdeklődésünk középpontjában álló 19. és 20. századot Szabó a mesterséges asszimiláció korának nevezi el. Mindazonáltal világossá teszi, mint kell értenünk ezt: az asszimiláció fő tényezője ekkor is és korábban is egyöntetűen a természetes asszimiláció volt, csak hogy a 19. és 20. században a mesterséges asszimiláció – különben meglehetősen jelentéktelen – tényezői is megjelentek (SZABÓ, 2005a. 33.). – E ponton félreérti Szabót ERŐS, 2005b. 90.; 104.

31 SZABÓ, 2005b. 15–33.; 60–63. – A településtípust maga Szabó nem szerepelteti közvetlenül az asszimiláció befolyásoló tényezőinek listáján, de az egyrészt később mégis fontos térbeli hatásként jelenik meg a későbbiekben, másrészt a társadalmi életforma hatásának paraszti oldala és a településtípus falusi oldala egybevág. Ugyanakkor megjegyzem, téves a városiasodást a mesterséges asszimiláció tényezői között szerepeltetni (amint azt ERŐS, 2004. 642.; ERŐS, 2005a. 29. teszi): az csak a mesterséges asszimiláció korszakában zajlott, de nem a mesterséges asszimiláció egy eleme.

mindezek történetileg változó összjátékából ered, azért Szabó burkoltan is, kifejezetten is tudtunkra adja: a leglényegesebb, alig felülírható tényező a tér. A nyílt megfogalmazást szó szerint idézzük: „Nagyobb tömeggel szemben, különösen, ha földrajzi elhelyezkedése zárt, a felszívás szinte lehetetlennek mutatkozik”.³² Talán megkockáztathatunk annyi szövegértelmezői szabadságot, hogy úgy véljük: az asszimiláció működését (vagy elmaradását) a térbeli tényezők okozzák, a nem térbeliek csak gyorsító vagy fékező hatást gyakorolnak rá.

Áttérve most már az asszimiláció térbeli vonulatára, nézzük miféle feltevések irányítják, szervezik ezt. A természetes asszimiláció társadalmi folyamat, sőt mozgás, terjeszkedés. A terjedés technikája – nem Szabó István, hanem a mi kifejezésünkkel élve – hasonló egy járványhoz (még ha a kifejezés antiszemita érvrendszerekben sajátos jelentésárnyalatra tett is szert): a személyes viszonyok, a „közvetlen népi érintkezés”,³³ azaz az emberek közötti kapcsolatok révén „fertőzi meg áldozatait”. Ami az asszimilációt terjeszti, továbblandítja, tehát létrehozza, nem más, mint „a mindennapi társas érintkezés”.³⁴ A változás végül az egyén (!) „lelkiségében”, „népi tudatában” áll be, azaz egy korábbitól eltérő etnikai csoporttal való azonosulás történik.³⁵ Másképpen szólva az asszimiláció előfeltétele az egymástól különböző emberek közelsége, vagyis Szabónál az asszimiláció a térben terjed.

De melyik „nyavalya” terjed el, mi dönti el, hogy melyik népiség vonz magához új híveket? A döntőbíró szerepét két egyszerű(nek látszó), természettudományos nyelven megfogalmazott elv, a két térbeli asszimilációs tényező kapja: „a [nagyobb] tömeg önmagában fejlődő fizikai ereje” és az ebből adódó „terjeszkedési feszültség”³⁶, amely a többségnek biztosítja az asszimilációs „nyereséget”, és ugyancsak a többség nyeri el az asszimilációs hatással szembeni sikeres ellenállás előjogát; míg a másik elv – azaz, hogy „a tömeg megtartó erejét fokozza a nép földrajzi elhelyezkedésének zárttsága, viszont ellensúlyozza vagy éppen megszünteti a nyílt vagy tagolt térbeli elhelyezkedés”³⁷ – lényegében megkülönböztet, mondjuk így, tömegszéli és tömegközepi pozíciókat, hogy ezzel kezelhetővé tegye az eltérő helyzetben lévő azonos etnikumúak eltérő távolságait a másik etnikumtól. Ez a képlet azonban kérdések egész sorát veti fel abban, aki empirikus kutatást kíván alapozni rá: mikor, hol, milyen és melyik többségről/többségekről van szó, mi a közel, s mi a távol? Még sokáig folytathatnánk, de a végkövetkez-

32 SZABÓ, 2005b. 129.

33 SZABÓ, 2005a. 16.; 26.

34 A megfogalmazás GYÁNI, 1993. 20.-ról.

35 SZABÓ, [1941]a. 218–219.; SZABÓ, 1942. 33.; 35.; SZABÓ, 2005a. 28.; 31.; 52.

36 SZABÓ, 1942. 46.

37 SZABÓ, 2005a. 18.

tetés mégis az: a Szabó István alkotta modell szigorúan, szó szerint véve operationalizálhatatlan. Gondoljuk csak meg: önmagában a modell már ott használhatatlenné válik, hogy az asszimilációt elősegítő elemként veszi figyelembe a népi homogenitást (a többségi elv) csakúgy, mint a heterogenitást.

A szöveg „felületén” megfogalmazott elmélet tehát önmagában kevés ahhoz, hogy koherens elbeszélés vázát alkossa, és ahhoz is, hogy ebből felfejthessük, hogyan jutott el a szerző eredményeihez. Ha a „mélyére” kívánunk látni, akkor elemeznünk kell azokat a retorikai eljárásokat, melyekkel strukturálja a – strukturálatlan – múltat, prefigurálja a történelmi mezőt, felismerhető alakzatok köré rendezi az addig felismerhetetlent.³⁸ Figyelmünket a továbbiakban Szabó néhány alapvető jelentőségű szóképének és ezek jelentésteremtő szerepének vizsgálatára terjesztjük ki.

Mindenekelőtt igyekezzünk megkeresni a mestermetaforát, vagy – úgy is mondhatjuk – legalapvetőbb vizualizációs eszközt, mely kulcsot jelenthet az egész szöveg értelmezéséhez. A legcélravezetőbb, ha a következő kérdéssel indulunk a feladatnak: Mi a tér metaforája, miként jeleníti meg, teszi megfoghatóvá Szabó István a tér absztrakt fogalmát, hogyan láttatja azt? Amikor azt mondtuk, hogy Szabónál az asszimiláció térben terjed, nem maradtunk egészen szorosan a tanulmányok sorainál, mert azokból kitetszik, hogy nem annyira térben, mint inkább *térképen* képzelte el történészünk az asszimiláció működését. Mutassuk ki néhány példával mindezt szövegszerűen is: „*Itt [ti. Ugocsa megyében] a magyarság egységes népi színeképre ekkor még csak négy magyar helységre rátelepülő szász vendégek rajzoltak idegen foltot*”.³⁹ Vagy éppen a török hódítás idejére vonatkoztatva: „*A feltámadó új ország térképén e rác vidékek és foltok jelentik az első új színt*”.⁴⁰ A 18. századról: „*Az Alföld magyar színe azonban ekkor még nem olyan egységes, mint a török hódítás előtt volt*”.⁴¹ Megint másutt: „*A kisebb szórványok, különösen pedig a városok azok a nemzetiségi foltok, amelyek a magyar népterület övezetén belül fokozatosan, részben, vagy teljesen magyar színre váltódtak*” [Kiemelések mindvégig tőlem – B. D.].⁴²

Világos, hogy a mestermetafora alá rendelve két további azonosítással van dolgunk: a térképre rajzolt *folttal és színnel*. Aligha fogja vitatni az olvasó, hogy mindkét szókép ugyanazon dolog, nevezetesen a népi nemzet(ek) metaforája, csak más-más aspektusát jelenítik meg annak. A folt a nép térbeli kiterjedését jelzi, a szín pedig azt, hogy mely etnikumhoz tartozik a terület. Ezek a metaforák

38 Vö. WHITE, 2001. 156.

39 SZABÓ, [1941]a. 32.

40 SZABÓ, [1940]. 89.

41 SZABÓ, [1941]b. 119.

42 SZABÓ, 2005a. 64.

egyben lényeges konnotációkat kölcsönöznek a népi nemzet fogalmának, vagy ezeket a mellékértelmeket képesek megjeleníteni, és éppen ezáltal döntő szerepet játszanak az egész elbeszélés jelentésének megalkotásában. A foltok népi tudat alapján történő beszínezése – kizárólagossága folytán – az etnikai identitást emeli az önazonosság hierarchiájának az élére, és sorol be ez alá, sőt tüntet el minden egyéb vonást, így téve lehetővé, hogy mindennemű interetnikus kapcsolat az asszimiláció keretében nyerhesse el értelmét. A térképi folt metaforája pedig etnikai zártságot, egybefüggőséget, valamint egyöntetűséget, megszakítatlanságot implikál. Megjelenítik ezt a metaforarendszert és ezeket az asszociációkat maguk a Szabó népiségtörténeti munkáiban mellékletként megjelenő térképek is.⁴³ Ugyanakkor e térképi metafora – vagy ettől fogva inkább már önálló életre kelt térkép – mint a tér láttatásának megszokott eszköze kétdimenzióssága révén azt vonja maga után, hogy az asszimiláció egyes szereplőit egymástól elválasztó határvonalak (vagyis a „népi vonalak”) különös jelentőségre tesznek szert a folyamat természetének leírásakor. Mivel Szabónál a népi nemzet térbeliségének mappáján színes foltok szerepelnek, az asszimiláció ezen foltok határain végbemenő változás, az asszimiláció története pedig a „népi vonalak” változásainak, a foltok kiterjeszkedésének vagy visszahúzóadásának története.

Szabó István asszimilációról szóló elbeszélései ebből a nézőpontból nem mások, mint az ismertetett szóképekhez képest adekvát kartográfiai módszerek kiválasztása, ismertetése, és az így elkészített térkép olvasása. Nézzük elsőként azt, mit ábrázol Szabó asszimilációs mappája egészében. Különösebb megokolás nélkül az elméjében létező térképre a – nem trianoni – Magyarországot rajzolja rá, etnikai megoszlás szerint beszínezve azt, és „néma” térképi csöndben⁴⁴ hagyva mindent, ami a Kárpát-medencén kívül esik. Ezzel a befejezettség, a külvilágtól (nevezetesen a szomszéd országok népi foltjaitól) való függetlenség képzetét kelti. Ezen a térképen barangolva vizsgálja a változásokat korról korra. Talán megkockáztathatjuk: Szabó eszmefuttatása során tulajdonképpen egyfolytában Teleki Pál (színes-foltos) vörös térképére gondolt.⁴⁵

43 SZABÓ, 1943. 1–2. térkép. – Persze korántsem bizonyos, hogy Szabó a térképek megrajzolását és kinyomtatását mindig szoros felügyelet alatt tartotta, de legalábbis az *Ugocsa megye* című monográfia kiadása körüli technikai kérdések kapcsán bizonyítja ezt a Szabó–Mályusz levelezés. – Lásd SZABÓ, 2005c. 211–214.

44 A kartográfiai csend, tehát a jelként értelmezhető jelhiány fogalmához lásd HARLEY, 2001a. 67–69. és HARLEY, 2001b. 85–88.

45 Mindenesetre megnyugtató, és utal arra, hogy képzettársításunk nem teljesen légből kapott: ERŐS, 2005c. már sokszor hivatkozott munkájának borítójára a vörös térkép került,

De milyen léptékű ez a gondolati földabrosz, mi lesz az ábrázolás alapegysége? A Magyarországot ábrázoló térképen Szabónál minden egyes település egy pontot képez a pont geometriai értelmében: kiterjedése nincs, ezáltal oszthatatlan, azaz a térképen egy településnek egyszerre csak egyetlen tulajdonságát lehet feltüntetni, vagyis Szabó térképén egy helység egyetlen etnikummal írható le csupán.⁴⁶ Városon vagy falun belüli tér tehát Szabó modelljében nem kap helyet, amely döntésnek az etnikai egyöntetűség – mely Szabónál természetesen merő kartográfiai redukció, nem a valóság feltételezett képe – szükségszerű következménye, illetve egészen pontosan arról van szó, hogy a településen belül az egyes népek eloszlását kivétel nélkül egyenletesnek tételezi.⁴⁷ Ebből fakadóan az az etnikum, mely a település „színét” megszabja, nem más lesz, mint az abban számban legnagyobb súlyt képviselő,⁴⁸ és fentebbiekből fakadóan ezt az etnikumot tekintti Szabó az asszimilációs nyomás kedvezményezettjének. Röviden: az asszimilálóval van dolgunk. Az asszimilálандót, tehát a kisebbséget a szórvány terminussal jelöli a szerző, ami önmagában is sokat mondó, hiszen a kifejezés eleve magában foglalja azt az előfeltevést, hogy a kisebb népcsoport a településen belül nem egy tömbben helyezkedik el, hanem azt többé-kevésbé egyenletesen tölti ki. Így tehát a nagyobb tömeg nyomóereje irányítja a településen belüli asszimiláció mechanizmusát is, ám ebben a térbeliségnek már nincs szerepe, vagyis mindegy, hogy például egy

tehát más is hasonlóképpen asszociál. (A könyv szövegében egyébként ez a képzetársítás már nem kap szerepet).

- 46 Olyannyira, hogy a 18. századi telepítés révén létrejövő, községeken belüli etnikai tömbök Szabó szerint olykor gyakorlatilag, olykor pedig jogilag is különálló települések létrejöttét eredményezték, és nem asszimilációs „gócpontokét”. – Lásd SZABÓ, [1941]a. 175–176.
- 47 Illetve egyetlen kivétel esetleg mégis adódhat, méghozzá a török kori, nem asszimilálódó szerb városlakók esetére gondolunk. Eszerint „*ebben a korban még a török uralma alá került városokba költözött ráok is külön szigetet alkottak a városokban [sic!], külön közigazgatási szervezettel és külön rác bíróval.*” (SZABÓ, 2005a. 44.) – Elképzelhető persze, hogy ez esetben szigeten nem annyira térbeli elkülönülést értett Szabó, hanem itt a külön politikai formáció a döntő tényező. Ám ha mégis a városon belüli térbeli elrendeződés figyelembe vételére találunk példát, az akkor sem változik, hogy ezen „felfedezését” Szabó István egyetlen másik vizsgálódására sem vitte át, jelentősége elkerülte figyelmét.
- 48 E vezérszerepet játszó etnikum meghatározásának pontos mikéntjére Szabó nem ad útmutatást, pedig (még ha – Szabó István szerint teljességgel meggondolatlanul – a nyelvhasználatot alkalmasnak is találnánk az etnikai hovatartozás meghatározására) komoly gyakorlati problémákat okoz már az abszolút és relatív többség fogalma is. – Lásd ezekre a problémákra KEMÉNYFI, 1998. 35–36.

városon belül hol helyezkednek el a különböző „népiséggel” bírók, hol húzódnak köztük a „népi vonalak”.⁴⁹

A településen belüli asszimilációból azonban még nem következhet színváltás. Értelemszerűen arról van szó, hogy a kitüntetett etnikumnak (a térképen feltüntetett színnek) a mibenléte nemcsak a településen tapasztalható asszimiláció irányát határozza meg, hanem azt is kijelöli, hogy a szomszédos településre milyen irányú asszimilációs hatást gyakorol az adott helység. Végül ilyenformán a települések által minden irányban gyakorolt asszimilációs hatások alakítják ki az ország egészének asszimilációs térképét, pontosabban a foltok határváltozásait. A hatások összegződésének működését tehát csak akkor érzékelhetjük, ha a vizsgálódást az idő síkjára is kiterjesztjük, hiszen akkor beszélhetünk asszimilációról, ha egy bizonyos többségű települést tartósan számos más etnikumú helység vesz körül. Ekkor ugyanis a közöttük kiépülő kapcsolatok – melyek mögött húzódnó cselekvésekről Szabó tulajdonképp semmi közelebbit sem mond, ám annyi bizonyos, hogy mindenesetre nem pusztá migrációt ért alatta – idővel lebont(hat)ják a köztük tornyosuló „akadályokat” szintén a többségi elv kijelölte irányban. A (térképen) látható asszimiláció tehát úgy megy végbe, hogy a „körülvelt” település lakói hasonulnak. Ez a népi szigetek felszámolódásának módja, amely kifejezés mögött olyan népi tömbre kell gondolnunk, melyet egyrészt más népi jellegű települések zárnak körül, másrészt a tömböt alkotó egy vagy több településen belül a „körülvelt” etnikum többségben van.⁵⁰

Az asszimiláció, tehát egy népiség terjedése mindazonáltal az etnikai terek határvonalainak – mondjuk úgy – tömörségétől (értve tömörségen relatíve magas terület/kerület arányt) sem független. Ahol két, összefüggő etnikai mező világos határa húzódik (ekkor beszélhetünk „zárt tömegről”), ott nem megy végbe a fenti folyamat. Ekkor ugyanis egy település kapcsolatrendszere részben nagyobb arányban épülhet az etnikailag homogén kapcsolatokra a heterogén kapcsolatok rovására, részben a heterogén kapcsolatkiépítések kiegyenlítik egymást.⁵¹ Az etnikai határvonalak ezen zárt (értsd: a térképen tago-

49 Csak a félreértések elkerülése végett tisztázjuk, hogy ez természetszerűleg semmilyen értelemben nem jelenti azt, hogy Szabó ne venné figyelembe, hogy egy-egy településen többféle etnikum található (sőt, számtalan esetet elemez ebből a szempontból – pl. SZABÓ, [1941]a. 236–237.), csak arról van szó, hogy az elmélet/metafora szerint az asszimiláció térbeliségét az egyes település már csak uralkodó etnikuma révén befolyásolja.

50 A népszigetek „asszimilációs földrajzához” lásd SZABÓ, 2005a. 16–18.

51 Utóbbira lásd a következő idézetet: „A[z etnikai határ]vonal azonban csak merev és változatlan volt és nem egyszersmind áthághatatlan népi szigetelő is.” Az ilyen határokon átívelő

latlan partvonalhoz hasonlatos) jellegüknek köszönhetik Szabó szerint hosszú időtartamú szilárdságukat a Kárpát-medencében, és ennek tudható be az is, hogy a mindenekelőtt az asszimiláció koraként emlegetett 19. században nem/sem sok igazán említésre méltatandó történt az („igazi”, vagyis nem mesterséges) asszimilációt tekintve.⁵²

Ez azonban nem volt mindenütt így, a 19. században mégis volt jelentős asszimiláció Magyarországon. Ennek megértéséhez azonban fel kell adnunk a térről eddig alkotott elképzelésünket, mely szerint a tér(kép) homogén és kontinuum, és be kell kapcsolnunk egy „térfajtákat” teremtő diszkontinuitást: a településtípus asszimilációs folyamatokat módosító jellegére gondolok. Tudniillik szerzőnk kiemeli a város és az általa parasztfalunak nevezett településtípus különbözőségét az asszimilációra való hajlandóság tekintetében: előbbi igénylő, utóbbi elutasító. A parasztfalu ugyanis hagyományosan elzárkózó kifelé és befelé is, tehát az asszimilációt annak mindkét terepén gátló.⁵³ A modern kor városát azonban éppen a (különböző) emberek közötti kapcsolatok számának és intenzitásának óriás mérvű növekedése, „a kölcsönös társadalmi hatások befogadására nagy készség”⁵⁴ jellemzi, ily módon a városok az etnikai szigetekhez hasonlóan, ám azzal ellentétben éppen offenzív módon az asszimiláció centrumait képezik kifelé és befelé egyaránt, mivel amíg a városi asszimiláció hatására „etnikai kiterjeszkedés” történik, a népszigetek asszimilációja „etnikai betüremkedést” okoz.⁵⁵ A 19. századi asszimiláció tényleges szerephez tehát itt, a

kapcsolatok „kisebb-nagyobb mértékű kölcsönös cserélődést hoznak létre.” – SZABÓ, 1937. 181.

52 SZABÓ, 1942. 34–36.; 43–44.; SZABÓ, [1941]a. 230–232.

53 Érdekes, hogy éppen ellenkezőleg is hatásosan lehet érvelni. Jó példa erre TÓTH, 1995: 88., aki a falut az asszimilációt kényszerűségként hordozóként festi le.

54 SZABÓ, 1942. 45.; SZABÓ, [1941]b. 133.; SZABÓ, 2005a. 60–63. – Asszimiláció és város újkori elválaszthatatlanságát Szabó nézetrendszeréből kiemeli GYÁNI, 2003a. 380. és HALMOS, 2003b. 35. is.

55 Ezen a ponton Szabó csatlakozik a 19. századi asszimiláció általános felfogásához, és úgy véli, hogy a városokban az asszimiláció a magyarosodás irányába mozdult. Itt azonban meg kell küzdenie azzal a ténnyel, hogy eredendően a nagyobb tömeg erőfölényével ezekben a városokban külön-külön többnyire valamely nem magyar etnikum rendelkezett, azaz – történészünk kifejezésével élve – az asszimiláció időbelisége (tudniillik az elsőbbség) a nem magyar etnikumoknak kedvezett (SZABÓ, 2005a. 19.). Szabó azonban bújtatva megvédi modelljének érvényét, mert szerinte a városi őslakosság szétszóródása és a falvak magyarságának beköltözése együttesen zajlott (SZABÓ, 2005a. 60–61.; SZABÓ, 1942. 45.), ami összeadva nagyobb volumenű lehetett, mint amekkorának az eredeti népesség nagyobb tömegéből adódó asszimilációs hatás volumene adódott.

városban és a város miatt jutott. A tudati és vérségi népi nemzet itt és ekkor vált el visszavonhatatlanul egymástól.⁵⁶

Végül egy rendkívül fontos, az előbbieken tulajdonképpen implicit módon már közölt elemét kell kiemelnünk a gondolatmenetnek, mégpedig az asszimiláció mechanizmusának vizsgálatából levezetett következtetést az asszimiláció irányára nézve. Arra gondolunk, hogy Szabó Istvánnál az asszimiláció nem – a magyarosodás irányába tartó – teleologikus folyamat, mivel Szabó az „asszimiláció = magyarosodás” koncepciót tagadja, amikor is kifejti, hogy a térbeli törvényszerűségekből adódóan, a Kárpát-medencén belül a magyar szigetek és szórványok ugyanúgy eltűnhettek (és el is tűntek) nem magyar környezetben, mint ahogy ez fordítva megtörtént. Elvontabban fogalmazva: a társadalmi értelemben vett asszimiláció irányát tehát mindenekelőtt a lokális viszonyok, azaz egy település etnikai összetétele és a kifelé felépített kapcsolatrendszere szabhatja meg, ezért a nagyobb „népi tömeg” nyomóereje következtében magyarok is nyerhettek „idegen” népiséget.⁵⁷

Asszimiláció a térben Teleki Pál szerint

Mint fentebb már megpedzettük, zavarba ejtő párhuzam fedezhető fel Teleki Pál vörös térképe és Szabó István gondolatmenete között. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a békekonferenciára készülő Teleki Pál a kartográfia nyelvén

56 Ez a következtetés bizonyos értelemben a népiségtörténet bukásaként is felfogható, mert – éppen a népiség ideológiájának szempontjából – azt jelenti, hogy a magyar nép fogalma ezer éves története során nem egy azonos lényegű jelenséget jelölt, hanem több különeműt, azaz például a 20. századi magyarság és a honfoglalók között immár nincs kontinuitás, így nem is lehet a népre koncentrálni megalkotni egy új nemzeti történelmet.

57 SZABÓ, [1941]a. 237. – „Természetesnek kell azt is tartanunk, hogy az asszimiláció a magyarság és az ország nem magyar népei között kölcsönös volt...” „Ugyanakkor [mármint a 19. században] azonban, amikor a magyarság javára ilyen felszívási lehetőségek nyíltak meg, a természetes asszimiláció erőinek hatása alatt továbbhaladt a 16–18. században, a magyarság népi hanyatlása s a nem magyar népelemek előrenyomulása következtében keletkezett kis magyar »reservatiok«-k elsodródása is.” (SZABÓ, 1942. 38.; 44.; lásd még 40.) „A népi felszívódás tényezői helyiek és helyenkint különböző tartalmúak, természetesen nemcsak a magyarság nyereségére, hanem – a helyi tényezőknek megfelelően – esetenként a veszteségére is működtek. Az érintkezési vonalakon és ott, ahol idegen tömbbe kicsiny magyar szórványok kerültek, a szomszédos vagy a körülözlő nemzetiség tömegében magyarok merültek el.” (SZABÓ, [1941]a. 237.)

már húsz esztendővel korábban megalkotta, és rendszerbe szervezte Szabó István asszimilációs elméletének majd minden eddigi bemutatott elemét.⁵⁸

Teleki ugyanazon három alapelveből indult ki (vagy legalábbis megengedhető a vörös térképnek egy ilyen olvasata): a nagyobb tömeg döntő ereje, a térrészek közötti kapcsolatok asszimiláló hatása, végül a városok kiemelt asszimilációs központként való felfogása. Ezen elvek összegyűrése érdekében Teleki olyan technikát fejlesztett ki, melyben a térkép egy egységnyi színes területre mindig azonos számú személyt jelez, vagyis a térkép minden egységnyi színes részén egyenlő a népsűrűség.⁵⁹ Ilyen módon a nagyobb népsűrűségű területek (mindenekelőtt persze a városok) népességtöbbletét kivetítette, mintegy kitegette a környező települések, népi szigetek területére, míg a kisebb népsűrűségű területek (többnyire persze Szabó parasztfaluinak) lakosságát összevonta, összeszorította egy szűkebb közeli területre. Ilyenformán Teleki az 1910-es népszámlálás adatsora alapján olyan reprezentációt készített az országról, mely, bár statisztikai értelemben helytálló volt, földrajzilag torzított, vagyis a tér egy adott pontjának etnikai jellege a térkép alapján nem visszakereshető. A torzítás vélelmezése azonban csak addig tartható, amíg a teret az időtől függetlennek vesszük. Ha azonban az idő feltorlódásaként szemléljük,⁶⁰ akkor legitim lehet egy olyan eljárás is, melynek során a térre a jelenben ható erőket, és a belőlük következő jövőbeli tendenciákat kívánjuk felmérni, tehát azt, hogy milyen lesz a tér a jövőben. Teleki térképét el lehet gondolni az utóbbi irányba tett próbálkozásként is, olyan kísérletként, amely azt kívánja bemutatni, milyen elmozdulások várhatóak Magyarország etnikai térszerkezetében az asszimiláció működése következtében.⁶¹ Amennyiben a várakozás

58 Szabó és Teleki között egyébiránt volt a tudományos analógiákon túlmenő kapcsolat, levelezés is. Lásd SZABÓ, 2003,105.

59 Arra, hogy Teleki számára mennyire központi jelentőségű térképészeti probléma volt a népességszám és térbeli pozíció közötti választás kikerülése, lásd williamstowni előadását (TELEKI, 2000a. 135.). Itt egyébként nem az egyenletes népsűrűség bevezetésében megfogható kompromisszumot javasolta megoldásként, hanem a kisléptékű térábrázolást.

60 Vö. Fernand Braudel megjegyzésével, aki a földrajz kapcsán „egymásra torlódo valóságokról” beszél. A fordulatot idézi LEPETIT, 2002: 72. Mi ezt a Takács Ádám által jegyzett fordítást vettük át, nem pedig BRAUDEL, 2003. 22.-ét (Mihancsik Zsófia fordítása), ahol – talán kevésbé találóan – „egymásra halmozódott valóságokat” találunk.

61 Ez persze egészen biztosan nem azonos Teleki saját művéről alkotott elsődleges értelmezésével, amit már csak azzal is igazolhatunk, hogy az alkalmazott „népsűrűségi megoldást” Teleki minden bizonnyal nem tudományos, hanem népszerűsítő, illetve az adott esetben politikai jelentőségűnek tartotta, hiszen TELEKI, 1996. 143–145. a nagyléptékű mappák hasznosítóit kizárólag a nagyközönségben keresi. – A vörös térképnek szintén a könnyed befogadhatóságára utal az a (lényeges) szerep, amelyet a magyar békeidegaláció

helyesnek bizonyult volna, idővel a visszakereshetőség is kialakulhatott volna. Persze mindez csak akkor helytálló feltételezés, ha elfogadjuk a Szabó(és esetleg Teleki)-féle térbeli asszimilációs teória néhány előfeltevését. Ezek az előfeltevések a következők: az ország etnikai képét az asszimiláció folyamata fogja a jövőben meghatározni; a nevezett processzus térben zajlik; a folyamatnak van kitüntetett léptéke (a települések Magyarországanak szintje); és Teleki számára talán legfőképpen az, hogy olyan kartográfiai eljárást kell kidolgoznia, mely a békekonferencián messzemenőig megfelel a magyar tárgyaló fél érdekeinek.⁶²

Asszimiláció a térben szerintem

Vegyük elő példánkat! Helyezzük el az 1930-as, 40-es évekbeli Gyöngyöst és a gimnazistákat Szabó István rendszerében, helyettesítsük be a megadott képbe. Ennek alapján városunk (most csakis a zsidó–keresztény megoszlás mentén gondolkodva) a keresztény „tenger” része: mind a városban, mind annak teljes földrajzi környezetében túlnyomó keresztény többség volt tapasztalható, tehát a helyi zsidóság sorsa mind a belsőleg kifejlődő városi, mind a kívülről érkező térbeli asszimilációs hatások következtében a keresztény többséghez való hasonulás kellene legyen. Aligha tévedünk nagyon, ha úgy véljük, hogy ezt minden egyes magyarországi város esetében így találtuk volna (és talán nem is csak a városokban).

kívánt juttatni neki a versailles-i dramaturgiában (Apponyi beszéde közben egyszer csak előhúzta a mappát, és azon magyarázta álláspontját a győzteseket képviselő politikusoknak – ABLONCZY, 2005. 159.).

62 A *carte rouge* elkészítési módjának bemutatásakor KRASZNAI, 2003. 356–360. rendkívül érdekesítő elemzését rontottam le. Ugyanitt Krasznai összehasonlítást végez Emmanuel de Martonne hasonló céllal, ám más módszerrel készült etnikai térképével, amely mögül ugyancsak kibontható lenne egy másik asszimilációs teória. Teleki térképészeti technikáját e munka kapcsán szintén részletesen bemutatja – ám némiképp elfogultan – PAPP-VÁRY, 1992. 85–86.; e szerző kiemeli (95–98.) Teleki erőteljes érdeklődését a dinamikák, a változások kartográfiai leképezésének lehetőségei iránt is. Bemutatja még Teleki kartográfiai technikáját KLINGHAMMER, 1998. 220.; HAJDÚ, 2000. 229.; BASSA, 1990. 178–179.; KOCSIS, 2002. 231. A Teleki előtt álló problémát – tudniillik a népességszerkezet térbeliségének ábrázolását – körüljárja BARTOS-ELEKES, 2002. Ugyanő nemcsak Teleki megoldását ismerteti röviden, hanem az alternatívákat is sorra veszi. KEMÉNYFI, 2004. 123–139. a vörös térképet szintén konstrukcióként mutatja be, de velünk ellentétben a színhasználat alapos elemzése segítségével. Eközben a *carte rouge*-t szürke térképpé változtatva is közli. Ugyanő szól Teleki fajhoz/néphez kötött tájfogalmáról (45–46).

Ezt az eredményt azonban az alább kifejtendő okok miatt nem vélem tartatónak. Noha a Szabó-féle teória korántsem nélkülözi a revelatív erőt, mégis rá kell mutatnunk a gondolatmenet néhány olyan pontjára, amelyek – hatvan év távlatából – a gondolatmenetet megtörőnek látszanak.

A koherencia hiánya elsősorban a térbeli asszimilációs mechanizmus Szabó István által leírt léptéke és az asszimiláció vizsgálatának ugyancsak általa javasolt léptéke közötti feszültségből, meg nem felelésből adódik. Azaz az asszimiláció a definíció szintjén és a metaforikus szinten más-más léptékben működik. Történészünk ugyanis egy nagyobb alakulatról, tulajdonképpen a népi nemzetről kíván megtudni valamit, ezért teszi a vizsgálat legkisebb értelmes, fel nem bontható egységévé a települést, amelyek sokaságából mentális/metaforikus térképén összeáll az államterület és benne a magyarság elhelyezkedése. Ám a szóban forgó társadalmi folyamat, az asszimiláció szerzőnk meglátása szerint (is) a mikrokörnyezetben, az egyes embert körülvevő világokban zajlik. A nagyobb tömeg nyomása nem a falvakat és városokat éri, hanem az egyént, miként az egyén „szerez” új népiséget, lelkiséget, tudatot és nem egész településeket.

Ez az eljárás persze csak a „mindentudó” utókor szemében tűnik elhibáztattnak, a mű keletkezésekor nem volt egyedülálló vagy feltűnő. Ezt úgy támaszthatjuk alá, ha hivatkozunk egy másik, ugyanilyen problémával „küzdő” (nagyon nagyjából) kortárs alkotásra. Durkheim *Öngyilkosságának* arra a fejezetére gondolunk, amely az utánzást vizsgálja, mint az öngyilkosság lehetséges okát.⁶³ Először is Durkheim az öngyilkosság esetleges utánzás általi terjedését szintén térbeli jelenségként fogja fel, amelyet az egyes ember ad át az egyes embernek (és erre éppen a ragály metaforáját alkalmazza). Szintén említi a városok, nagyvárosok szükségképpen kiemelt szerepét az öngyilkosság utánzás általi terjesztésében. Ezután megrajzolja Franciaország öngyilkossági térképét. Ekkor Durkheim lényegében felismeri az ellentmondást, mert elutasítja, hogy a szokásos *département*-onkénti felosztást alkalmazza, mivel ezeken „*nem tudjuk megállapítani az utánzás esetleges hatását ott, ahol annak a legélesebben kell jelentkeznie, nevezetesen ugyanannak a megyének a részei között*”. Egy *département* ugyanis a személyek közötti kapcsolatok hatalmas tömegét vonja össze, és teszi láthatatlanná. Ezt belátva Durkheim a léptékváltás mellett dönt, de az korántsem várokozásainknak megfelelően radikális, mert a kantonok kerülnek fel a térképre, amelyek semmivel sem látszanak a személyi viszonyokat pontosabban jelzőnek a nagyobb közigazgatási egységhez mérten. A műből magából is kiderül, mi az oka annak, hogy Durkheim nem is veti fel egy radikálisabb léptékváltás lehetőségét (és az ok Szabónál is minden bizonnyal ugyanaz): „*Nem ártana*

63 DURKHEIM, 2000. 121–132.

nemcsak járások, hanem községek között is elvégezni ezt az összehasonlítást. Sajnos az öngyilkosság községek szerinti térképét nem lehet az egész ország [kiemelés tőlem – B. D.] területére megszerkeszteni”.⁶⁴ A kisebb lépték felé való elmozdulás határa tehát könnyen meghatározható: addig lehet menni, amíg az emberi agy számára még feldolgozható Franciaország térképe, de az fel sem merülhet, hogy a térképen levő egység lehetne bármi más, mint Franciaország. Úgy hiszem, ország/nemzet/népi nemzet központúságnak nevezhetnénk azt, amitől Szabó és Durkheim egyként képtelen volt szabadulni. Arra, hogy ez mára mennyire megváltozott, egy mai francia tudóstól citálnánk egy kiragadott, de világos részletet: „Az emberek viselkednek valamilyen módon, ők lesznek öngyilkosok, ők szarvaznak, ők nemzenek gyerekeket, ők tanulnak meg írni-olvasni, nem pedig a département-ok”.⁶⁵

Szabó István eljárását tehát úgy célszerű módosítanunk, hogy nemcsak a meghatározás, hanem a vizsgálat tárgyává is a mindennapi személyközi érintkezés tesszük. Ezzel a Szabó elgondolt térképén végrehajtott léptékváltással az információs szintet a tanulmányozni kívánt szerveződési szinthez igazítjuk.⁶⁶ Az adott példán azt jelenti mindez, hogy a koncepciót a telkek halmazaként felfogott Gyöngyösre kívánjuk átvinni, és az egyes diák térbeli etnikai viszonyrendszerét a diák által lakott ház és a környező házak viszonyaként felmérni,⁶⁷ vagyis Szabó István településfogalmát a mi térképünkön a telkekkel azonosítjuk, a telkeket fogjuk fel tovább nem oszthatóként, pontokként.

Hogyan értelmezzük tehát a Szabó István-féle, de továbbgondolt asszimilációértelmezés jegyében a gyöngyösi gimnazisták fizikai térbeli elrendeződését? Természetesen azt a térképet kell elővennünk, mely telkenkénti részletezetséggű. Ezen felfedezhető egy legbelső, központi mag, amelynek kapcsán arról beszélhetünk, hogy ott a zsidó gimnazisták nem voltak kisebbségben (bár többségben sem) a keresztény diákokhoz mérten, vagyis itt a zsidók alárendelt szerepe nem mutatható ki az asszimilációs nyomóerő szempontjából, márpedig a zsidó gimnazisták szinte teljes sokasága ebben a régióban lakott. A Szabó által jelzett többségi létből adódó természetes asszimilációs potenciál tehát korántsem mondható egyik fél javára sem „kedvezőnek”.

64 DURKHEIM, 2000. 132.

65 LE BRAS, 2002. 192.

66 Vö. LEPETIT, [2000]. 42.

67 Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy valakinek a térbeli pozícióját/pozíciót a lakóhelyére redukálni erős leegyszerűsítés. Am egyrészt engedjük meg most ezt, másrészt világossá tesszük ezzel, hogy Szabó teóriája is teljesen érzéketlen a mozgásokra, és lakóhelyéhez cövekelve képzeli el szereplőit; igaz, nála a lakhely egy sokkal „tágasabb pontot” jelöl: a települést és nem a telket.

Vegyük észre, hogy a léptékváltás következtében a színes folt metaforája is új kontextusba került. Nem gondolhatjuk tehát immár, hogy a belvárosban létezne egy nagy zsidó folt, melyet másik (még nagyobb) foltok vesznek körül, mert az egyes telkek közvetlen környezetében lévő telkek csak elvéve adódtak etnikailag homogénnek, a jellemző a zsidó és keresztény lakhelyek teljes elvegyülése volt. Röviden: a gyöngyösi etnikai határok klasszikus példáját adták a szélsőségesen, sőt közel tökéletesen tagolt határu térbeli elrendeződésnek, mely – mint Szabótól tudjuk – valóságos „melegágya” az asszimilációnak.

Így azonban már a folt és szín metaforáját csakis egy-egy telekre, tehát egy-egy diákra/családra, azaz gondolati térképünk alapegységeire, pontként viselkedő elemekre lehet alkalmazni. Ez „bír” határozott etnikai tudattal és egynemű belső térrel. Ezen összevonhatatlan (mert teljességgel változékony) és atomizált (azaz szélső és középső pozíció megkülönböztetését nem engedő) foltok közül minden egymás mellett, sőt közel lévő kivétel nélkül kapcsolatban áll egymással, hat egymásra. Ezért ezt a rendkívül szövevényes képletet már nem is lehet illeszkedő etnikai foltokként, az asszimilációt pedig a folt határaitra korlátozódó eseményként felfogni. Ehelyett a hálózat metaforája váltja fel a folt metaforáját, és az asszimiláció lefolyása áttevődik a folt határaitól a hálózat pontjai közötti kapcsolatra.

Összességében tehát – ha fenntartjuk Szabó István módosított elméletét – a gyöngyösi zsidó és keresztény gimnazisták szükségképpen asszimilálódtak. Ám térbeli asszimilációjukat „magyarosodásnak” (de mindenesetre nem „keresztényesedésről” lenne szó) tekinteni nem lehet: az új népi tudat, lelkiség, élmény, amellyel a régít felváltották, rendesen nem a gyöngyösi nem zsidók etnikai identitása(i) volt(ak).

Asszimiláció a térben?

Figyelmes olvasómat bizonyára már jó ideje bosszantja szofista érvelésmódom, azaz hogy megkerültünk egy fontos ellenvetést: egy szót sem szóltunk arról, miért gondoljuk, hogy az etnikumok térbeli közelsége önmagában asszimilációt gerjeszt. A csorbát a következőképpen köszörüljük ki: először (újra) szemügyre vesszük, miként is definiálja Szabó az asszimilációt, majd arra fordítjuk figyelmünket, vajon beleférhetnek-e ebbe a térbeliség révén bekövetkező változások.

Már asszimilált Szabó István szerint az, aki *„minden fenntartás nélkül magába fogadta új népisége tudatát s számára ez a népiség egyetlen lehetősége; ezen a fokon az elveszített népiségnek már olyan közömbössé kell válnia, mint bármely más idegen népi-*

ségnek”.⁶⁸ Talán még világosabban: „Mit kell egyáltalában asszimiláció alatt értenünk? Felszívódást valamely népiségbe az örökségként nyert népiség elvesztése árán. Az asszimilált tehát eredetére nézve más nép gyermeke volt, mint amelyhez tartozik, de az ahhoz való tartozás tudata elhatványodott, végül el is enyészett lelkében s helyét másik népiség foglalta el.”⁶⁹ Végül: „Az öntudat az a közeg, amelyen minden asszimilációnak át kell haladnia”, „a népi különvalóság tudata”.⁷⁰ A szövegrészetek világossá teszik, hogy a népiség – az egyén szempontjából – Szabónál egy néphez való tartozás tudatát, öntudatát jelenti, amit történetírónk gyakran közelít meg a lelki folyamat/lelkiség, és az élmény kifejezésekkel, vagyis egy néppel való azonosság érzetéről van szó. Mindezt, azt hiszem, ma úgy fogalmaznánk meg: a népiség tudata voltaképpen az etnikai identitás, az asszimiláció tehát ennek lecserélése. A metaforikus térkép nyelvén az asszimiláció meghatározása így hangoznék: egy etnikai hovartartozást és egy téregységet szimbolizálni hivatott folt színe egy idő múlva megváltozik.

Vajon a térbeli közelségből fakadhat-e ilyen változás? Nem lenne teljesen jogosulatlan, ha abban az irányban fejeznénk ki gyanúunkat, hogy miért éppen és miért csak (pontosabban: főként) a tér szervezi az asszimilációt. És az sem lenne légből kapott, hogy – ismét – valamiféle korsajátosságot fedezzünk fel a nép és a tér, terület szoros gondolati egybefonásában. Elég, ha Mályusz néptalaj, azaz egy etnikum által művelté tett táj⁷¹ vagy Teleki faj alakította táj⁷² fogalmát, egyáltalán az etnikai táj eszméjét idézzük meg, melyek dekonstruálása⁷³ bizonyosan elvezetne oda, hogy megértjük, miért gondolták: az egy nép lenyomatát, lényegét magában hordozó tér a vele kapcsolatba kerülőket hozzáidomítja ehhez a néphez.

A következőkben mégis a másik irányból, az identitásváltás felől közelíték a problémához, minek során George Devereux gondolatait segítségül hívva amellet érvelek, hogy a térbeli közelségből nem fakadhat az identitás megváltozása. Ő az etnikai identitást először is elkülöníti az úgynevezett etnikai személyiségtől. Utóbbi „működését tekintve fogalmi séma, amely induktív általánosítás révén jön létre... konkrét adatokból”, például az etnikai személyiségre utal Petőfi állítása: „mindjárt vitéz, mihelyt magyar”.⁷⁴ Az etnikai identitás viszont „egyszerűen csoportosítási vagy címkézési eszköz. Elméletileg semmi köze viselkedési módokhoz”,

68 SZABÓ, 1942. 33.

69 SZABÓ, [1941]. 219.; lásd még 244.

70 SZABÓ, 2005a. 28.

71 MÁLYUSZ, 2002. 13–15. – Lásd még SOÓS, 2002. 269–271.

72 TELEKI, 2000b. 20–24.

73 Ennek irányába fontos lépéseket tesz KEMÉNYFI, 2004. 40–49.

74 Az idézet Petőfi Sándor *Csatadal* című verséből való.

tehát például csupán azt mondjuk, hogy *X* magyar, *Y* viszont nem. Márpedig „*valaki vagy spártai vagy nem. Az etnikai identitás minden-vagy-semmi kijelentés... Szociológiailag olyan kijelentés, amely csak teljes mértékben tulajdonítható valakinek*”. A „mindjárt vitéz, mihelyt magyar” kijelentésből a magyar kifejezés az etnikai identitás, a vitéz pedig az etnikai személyiség kulcsszava. „*Mivel az etnikai identitás, a szigorú logika szerint, nem viselkedési adatokból levont induktív általánosítás, nem vélhető úgy, hogy modellformában leírja bármely X (moháve, spártai stb.) személyiségének alapvonásait...* Semmiféle tevékenység nem tekinthető ennek a tiszta etnikai identitásnak a »természetes« megnyilvánulásaként vagy megvalósulásaként, és az sem tartható, hogy tanúskodna róla...” [kiemelés tőlem – B. D.]. Nem lehet azt mondani tehát, hogy akik vitézek, azok szükségszerűen magyarok lennének, mint ahogy azt sem, hogy akinek a magyar lenne az anyanyelve vagy – hogy Szabó kutatási módszereinél maradjunk⁷⁵ – neve, az bizonyosan magyar, vagy éppen logikailag nem helytálló az az állítás, hogy azok, akik nem tartottak ’56-ban a tüntetők menetével, nem voltak magyarok. Egy ember etnikai identitása, illetve annak leváltása, azaz az illető asszimilálódása eszerint nem megjósolható vagy felismerhető egyszerű logikai következtetés révén viselkedése, cselekvései alapján.⁷⁶ Vegyük észre ugyanakkor, hogy a Szabó István „pontjain” (legyenek azok akár telkek, akár települések) belüli és közötti kapcsolatok minden esetben cselekvésekben valósulnak meg (lehet ez bármi a névhasználatától kezdve, a népszámlálási ív kitöltésén át, egészen a másik településre utazásig), így fentiek alapján ezek mennyiségéből, irányából, tartalmából nem lehet(ne) egyenesen következtetni a népi hovatartozás tudatára, és ezáltal az asszimilációra sem. Szabó eljárása persze nem pusztán melléfogás, hanem éppen a népiségtörténet lényegéhez tartozik, hiszen onnan veszi eredetét, hogy ez a történetírói irányzat az egyénre mint elsősorban etnikailag meghatározottra tekint, ezért szemléli az egyén cselekedeteit is minden esetben a „népiség tudatának” megvalósításaként.

Mi történt ebből a szemszögből Gyöngyösön? Zsidók és keresztények térbeli kapcsolataiknak köszönhetően létrehoztak olyan kicsiny lakóhelyi közösségeket, melyben voltak zsidók és keresztények is. Alighanem egyazon csoportidentitással rendelkeztek, ám csak egyetlen tekintetben: lakóhelyi identitásuk lettek közössé. A városiak etnikai identitásairól nem tudunk meg ebből semmit, vagy legalábbis nem látható be, hogy két ember között a térbeli közelségből

75 Itt Szabó kínosan alapos névelemzési metódusaira utalok (ezeket ismerteti: SZABÓ, 1994. 7–10.), és kívánom egyben megingatni erre alapozott vizsgálataimnak eredményét.

76 Lásd DEVEREUX, 2001. passim. (Gondolatmenetét elemzi: ERŐS, 2001. 78–81.; felhasználja: BÉKÉS, 2004. 138–144).

adódó interakciók⁷⁷ bármily nagy tömege miként tenné szükségszerűvé ezen emberek etnikai azonosulását. Ezzel érvényét veszítette a szín metaforája is, és árnyalattá szelídült, mert ettől fogva nem minden érintkezés a népi tudat alá rendelve nyer értelmet, a térképen más tónus is helyet kaphat egy pont ábrázolásánál. Szabó asszimilációs elgondolásának térbeli eleme tehát felfogásunk szerint nem az asszimiláció történetére világít rá.

De milyen fogalommal írhatóak le ebben az esetben a térbeli kapcsolatok interetnikussá válásakor bekövetkező változások? Ezek annyit mindenesetre jelentenek, hogy az ilyen kapcsolatot kialakítókat döntésük meghozatalakor nem akadályozza a másik népi tudata és az ő népi tudatuk között fennálló különbség, éppenséggel eltekintenek attól. Javaslatunk az, hogy ezeket a függetlenedési folyamatokat foglaljuk össze az integrálódás kifejezésével, és szigorúan különítsük el az asszimilációtól. Etnikai szemszögből tehát akkor beszéljünk integrálódásról, ha az emberek közötti kapcsolatok kiterjedése és működése egyre függetlenebbé válik attól, hogy ugyanezen embereknek mi az etnikai identitása.

Zárszó

Szabó István asszimilációs teóriáját két tekintetben kritizáltuk. Egyrészt annyiban korrigáltuk, hogy a tanulmányozandó tárgyhoz adekvát vizsgálati léptéket rendeltünk, azaz a térképen egyéneket tüntettünk fel. Másrészt egyenesen azt vontuk kétségbe, hogy egyáltalán az asszimiláció térbeliségére vonatkozik-e az elmélet. Véleményünk szerint ugyanis Szabó elköveti azt a „hibát”, hogy az asszimilációt etnikai identitásváltásként definiálja, de mégis (térbeli közelség létrehozta) cselekedetekkel méri. Ezekkel a módosításokkal eljutottunk az interetnikus térbeli kapcsolatok gerjesztette integráció „mikrofizikájához”. Valljuk meg, viszonylag sovány eredmény ez, mégpedig azért, mert Szabó István elméletének alkalmazási területe sokkal szélesebb, magyarázó ereje pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb (volt). Elég, ha felhívjuk a figyelmet arra,

77 Az olvasó már jó ideje joggal veheti szememre, hogy nevenséges azt gondolni: a zsidótörvények időszakában egyáltalán felmerülhet az asszimiláció lehetősége a zsidók külvilággal való kapcsolatainak tekintetében pusztán lakóhelyi elrendeződésükre alapozva. Védekezésem lényege az, hogy határozzuk meg közelebbről a térbeli közelségből adódó kapcsolatok mibenlétét, pontosabban azokat, amelyek ekkor szükségszerűen bekövetkeznek: nem mások ezek, mint a pusztán érzékileg, értelmi működés nélkül befogadandó hatások, mint például a közelben lakók és tevékenységük szaga, látványa és hangja (lásd BOLGÁR, 2006c.). Ezek ugyanis olyan jelenségek, melyeket a zsidótörvények nem érintettek.

hogy Szabó elemzett munkái a (népi) nemzeti történelem teljességének elbeszélései kívántak lenni,⁷⁸ míg e sorok írójában természetesen nincs ilyen ambíció. Az általunk javasolt módosítások hatásai azonban mégsem jelentéktelenek, mert mára igen súlyossá vált tehertől szabadították meg számunkra az elméletet: a népi nemzet fogalmának terhétől. Megkérdőjelezték ugyanis a Szabó-féle vizualizációs eszköz, a metaforarendszer, a „népi vonalak” mozgását követő térkép adott formáját. A (térképi) folt metafora által előhívott etnikai zártsággal és egyöntetűséggel, megszakíthatatlansággal szemben az általunk javasolt – és a léptékváltásból következő – kapcsolathálózati metafora az etnikai változatoságot és megszakíthatóságot, az éles kontúrok elillanását implikálta. A szín metaforája – mely az etnikai identitást emelte az önazonosság hierarchiájának az élére, és sorolt be ez alá mindenfajta cselekvést, s tett végül asszimilációvá mindennemű interetnikus kapcsolatot – szintén érvényét veszítette az asszimiláció „trónfosztása” miatt. Helyette az árnyalat metaforáját vezettük be, ami azt vonja maga után, hogy a térkép egyes szereplői nem egyszínűek, azaz nem kizárólag vagy akárcsak elsősorban zsidók vagy magyarok például, legfeljebb érdekes lehet cselekvéseiket etnikai identitásukhoz képest és nem annak részeként elemezni.

A felhasznált irodalom jegyzéke

ABLONCZY

2005 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2005.

BARTOS-ELEKES

2002 BARTOS-ELEKES Zsombor: A képpé formált adat: a népességszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről. In: *Studia cartologica*. Szerk.: KLINGHAMMER István. Budapest, ELTE Eötvös, 2002. (*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének évkönyve* 12.) 115–123.

BASSA

1990 BASSA László: Teleki Pál és a térkép. In: *Tér és Társadalom*, (1990) 3–4. sz. 175–183.

78 Éppen így értelmezi Szabó szintetizáló törekvéseit GYÁNI, 2003b. 74–75., azaz szerinte Szabó tevékenysége arra irányult, hogy megalkosson egy olyan népiségtörténeti szintézist, mely az immár népivé formált nemzet történeteként kanonizálható.

BÉKÉS

- 2004 BÉKÉS Vera: A „konstruktív pesszimizmus” forrásvidéke. A magyar tudományos műhelyek utolsó polihisztorai” és „titkos klasszikusai” a 20. század első felében. In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában.* Szerk.: BÉKÉS Vera. Budapest, Áron, 2004. (*Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra*) 130–177.

BEKSICS

- 1883 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra.* Budapest, Athenaeum, 1883.
- 1892 BEKSICS Gusztáv: *A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink.* Budapest, Athenaeum, 1892.
- 1895 BEKSICS Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon.* Budapest, Athenaeum, 1895.

BENDA

- 2006 BENDA Gyula: Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 77–81.

BOLGÁR

- 2005a BOLGÁR Dániel: *Integrálódás asszimilációországban, avagy kísérlet a zsidó–nemzsidó viszony fogalmi kereteinek újragondolására a modern Magyarországon.* (szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
- 2006a BOLGÁR Dániel: Népből nemzet, történelemből szónok. Erős Vilmos: Asszimiláció és retorika. Szabó István *A magyar asszimiláció* című munkájának rekonstrukciója. [Bírálat]. In: *BUKSz*, 18. (2006) 3. sz. 223–230.
- 2006b BOLGÁR Dániel: Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével. In: *Történelmi Szemle*, 48. (2006) 3–4. sz. [megjelenés alatt]
- 2006c BOLGÁR Dániel: A tér viszonyai mint emberek kapcsolatai, avagy értelmezési kísérletek egy kisvárosi gimnázium társadalmának térbeliségére (1938–1948). In: *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006. 785–835.

BRAUDEL

- 2003 BRAUDEL, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

DEVEREUX

- 2001 DEVEREUX, George: Etnikai identitás. Logikai alapok és működési zavarok. Ford.: Hárs György Péter, Pándy Gabi. In: *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Szerk.: RITTER Andrea – ERŐS Ferenc. Budapest, Új Mandátum, 2001. 248–272.

DURKHEIM

- 2000 DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Szerk.: NÉMEDI Dénes. Ford.: Józsa Péter. Budapest, Osiris, 2000. [1897] (*Osiris könyvtár. Szociológia*)

ERŐS

- 2001 ERŐS Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Budapest, Janus–Osiris, 2001. (*Janus/Osiris könyvtár. Pszichológia*)

ERŐS

- 1995 ERŐS Vilmos: Mályusz népiségtörténete. In: *BUKSz*, 7. (1995) 3. sz. 280–286.
- 2000a ERŐS Vilmos: Szabó István körül. In: *Aetas*, 15. (2000) 3. sz. 121–135.
- 2000b ERŐS Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000. (*Csokonai Új História Könyvek*)
- 2002 ERŐS Vilmos: Szabó István és 1848–49. In: *Ünnep – hétköznapi – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26*. Szerk.: PÁSZTOR Cecília. Salgótarján, Nógrád megyei Levéltár, 2002. (*Rendi társadalom – polgári társadalom* 14., *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei Levéltárból* 34.) 276–284.
- 2004 ERŐS Vilmos: Szabó István: Nemzet szemlélet és magyarságtudat. [Bevezető tanulmány]. In: *Kisebbségkutatás*, 13. (2004) 4. sz. 635–646.
- 2005a ERŐS Vilmos: Bevezetés. In: SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2005. (*Kisebbségkutatás könyvek*) 7–44.

ERŐS

- 2005b ERŐS Vilmos: Asszimiláció és retorika. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*) 75–118.
- 2005c ERŐS Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*)

FARAGÓ

- 1999 FARAGÓ Tamás: Parasztságtörténet – tudósors – történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán.) In: FARAGÓ Tamás: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, Bíbor, 1999. 296–307.

FÜR

- 1976 FÜR Lajos: Szabó István. In: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk.: FÜR Lajos. Budapest, Akadémiai, 1976. 7–30.

GRANASZTÓI

- 2004 GRANASZTÓI György: Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe című kötetről. [Hozzászólás]. In: *Korall*, (2004) 15–16. sz. 352–354.

GUNST

- 2000 GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai, 2000. (*Történelmi kézikönyvtár*)

GYÁNI

- 1993 GYÁNI Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Valóság*, 36. (1993) 4. sz. 18–27.
- 2003a GYÁNI Gábor: A vándorlás mint kulturális jelenség. In: *Demográfia*, 46. (2003) 4. sz. 375–382.
- 2003b GYÁNI Gábor: Nacionalizmus és történetírói diskurzus. In: GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. (*Európai iskola*) 60–80.

HAJDÚ

- 2000 HAJDÚ Zoltán: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. In: *Kisebbségkutatás*, 9. (2000) 2. sz. 224–233.

HALMOS

- 2003a HALMOS Károly: A lövészárók szelleme. Hajnal István arcképéhez. In: *Beszélő*, III. folyam. 8. (2003) 1–2. sz. 82–92.
- 2003b HALMOS Károly: A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör–Osiris, 2003. 19–40.

HARLEY

- 2001a HARLEY, J. B.: Maps, Knowledge and Power. In: HARLEY, J. B.: *The New Nature of Maps. Essays in History of Cartography*. Ed.: LAXTON, Paul. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 51–81.
- 2001b HARLEY, J. B.: Silences and Secrecy. The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe. In: HARLEY, J. B.: *The New Nature of Maps. Essays in History of Cartography*. Ed.: LAXTON, Paul. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 83–107.

KEMÉNYFI

- 1998 KEMÉNYFI Róbert: *A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1998. (Gömör néprajza 50.)
- 2004 KEMÉNYFI Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004.

KLINGHAMMER

- 1998 KLINGHAMMER István: Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: *A Felvidék történelmi földrajza. A Nyíregyházán április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk.: FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület–Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, 1998. 217–222.

KOCSIS

- 2002 KOCSIS Károly: Vázlat a magyar etnikai térképezés történetéhez. In: *Néprajzi Látóhatár*, 11. (2002) 1–4. sz. 227–240.

KÖVÉR

- 2003 KÖVÉR György: Források – értelmezések – történelmek. In: *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásából*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK történettudományi tanszékei, 2003. (*Studia Miskolcinsula* 4.) 223–233.

KRASZNAI

- 2003 KRASZNAI Zoltán: Szakértelem és geopolitika. Földrajztudósok az első világháború után: Emmanuel de Martonne és Teleki Pál. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör–Osiris, 2003. 345–365.

LE BRAS

- 2002 LE BRAS, Hervé: A francia társadalmi szokások három komponense. Ford.: Takács Ádám. In: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Szerk.: BENDA Gyula – SZEKERES András. Budapest, Atelier–L’Harmattan, 2002. (*Atelier füzetek* 4.) 185–206.

LEPETIT

- [2000] LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai új história könyvek*) 32–50.
- 2002 LEPETIT, Bernard: Tér és történelem. Ford.: Takács Ádám. In: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Szerk.: BENDA Gyula – SZEKERES András. Budapest, Atelier–L’Harmattan, 2002. (*Atelier füzetek* 4.) 65–75.

MÁLYUSZ

- 1932 MÁLYUSZ Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: HÓMAN Bálint. Budapest, Magyar Szemle, 1932². (*Magyar Szemle könyvei* 3.) 237–268.
- 1994 MÁLYUSZ Elemér: *Népiségtörténet*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, MTA TTI, 1994. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 13.)
- 2002 MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Lucidus, 2002. (*Kisebbségkutatás könyvek*)

OROSZ

- 1982 OROSZ István: A történetíró munkássága. In: *Szabó István. 1898–1969. [Bibliográfia]*. Szerk.: BITSKEY Istvánné. Debrecen, KLTE Könyvtára, 1982. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 1.) 7–13.

PAPP-VÁRY

- 1992 PAPP-VÁRY Árpád: Teleki Pál, a kartográfus. In: *Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai*. Szerk.: CSICSERY-RÓNAY István – VIGH Károly. Budapest, Occidental Press, 1992. 79–101.

SOÓS

- 2002 SOÓS István: Utószó. In: MÁLYUSZ Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Lucidus, 2002. (*Kisebbségkutatás könyvek*) 261–276.

SZABÓ

- 1937 SZABÓ István: Népiség és vallás. In: *Protestáns Szemle*, 46. (1937) 4. sz. 179–184.
- [1940] SZABÓ István: Pusztuló magyarság. In: *Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: LUKINICH Imre. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1940]. 69–97.
- [1941]a SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1941]. (*Magyar Történelmi Társulat könyvek* 8.)
- [1941]b SZABÓ István: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: *Magyar Művelődéstörténet. IV. Barokk és felvilágosodás*. Szerk.: WELLMANN Imre. [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1941]. 109–136.
- 1942 SZABÓ István: Az asszimiláció a magyarság történetében. In: *Hitel*, 7. (1942) 1. sz. 33–47.
- 1994 SZABÓ István: *Ugozca megye*. Beregszász – Budapest, Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1994². (1937)
- 2003 SZABÓ István: *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2003 [2006]. (*Kisebbségkutatás könyvek*)
- 2005a SZABÓ István: A magyar asszimiláció. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. 11–74. (*Csokonai Disputa Könyvek*) (1943)

SZABÓ

- 2005b SZABÓ István: Nemzetszemlélet és magyarságtudat. In: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Debrecen, Csokonai, 2005. (*Csokonai Disputa Könyvek*) 120–174. (1943–1944)
- 2005c SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk.: ERŐS Vilmos. Budapest, Lucidus, 2005. (*Kisebbségkutatás könyvek*)

SZEKFŰ

- 1989 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, ÁKV–Maecenas, 1989. (reprint, 1934)

TELEKI

- 1996 TELEKI Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, Kossuth, 1996. (1917)
- 2000a TELEKI Pál: A nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből. In: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: ABLONCZY Balázs. Budapest, Osiris, 2000. (*Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók*) 133–155. (1921)
- 2000b TELEKI Pál: Táj és faj. In: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: ABLONCZY Balázs. Budapest, Osiris, 2000. (*Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók*) 14–26. (1917)

TÓTH

- 1995 TÓTH Zoltán: Mit olvaszt az olvasztótégely? In: *Regio*, 6. (1995) 1–2. sz. 78–99.

WELLMANN

- 1937 WELLMANN Imre: Szabó István: Ugocsa megye. (Ismertetés.) In: *Századok*, 71. (1937) 9–10. sz. 473–485.

WHITE

- 2001 HAYDEN White: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.